

СИСТЕМА МОРАЛЬНИХ ВЧИНКІВ У ЖИТТЄВОМУ ПРОСТОРИ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто систему моральних вчинків у життєвому просторі особистості. Наведено різноманітні класифікації моральних вчинків. Охарактеризовано психологічну природу, сутність та характерні особливості моральних вчинків, їх онтологічну та гносеологічну глибину й зануреність у людське буття, ключове місце в життєдіяльності особистості.

Ключові слова: вчинок, моральний вчинок, система, класифікація, тип, модифікація, альтруїзм, життєвий простір, особистість.

В статті розглянута система моральних поступків в життєвому просторі особистості. Представлені різноманітні класифікації моральних поступків. Охарактеризовані психологічна природа, сутність та характерні особливості моральних поступків, їх онтологічна та гносеологічна глибина та зануреність у людське буття, ключове місце в життєдіяльності особистості.

Ключевые слова: поступок, моральный поступок, система, классификация, тип, модификация, альтруизм, жизненное пространство, личность.

Постановка проблеми. У процесі дослідження морального розвитку особистості необхідно вивчити розуміння вчинку у вітчизняній психологічній науці, класифікацію вчинків, психологічні особливості вчинкового світу людини, життєвого простору особистості.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблеми вчинкового світу людини, класифікацій і модифікацій різноманітних вчинків, життєвого простору особистості й онтологічні глибини людського буття ґрунтовно досліджує психологія ХХ століття: М.М.Бахтін, Л.С.Виготський, А.В.Зосимовський, Т.С.Кириленко, О.М.Леонтьєв, В.А.Роменець, С.Л.Рубінштейн, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є вивчення психологічних особливостей класифікації вчинків та життєвого простору особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. С.Л.Рубінштейн вважає, що вчинком в достеменному розумінні слова є не всяка дія людини, а лише така, в якій провідне значення має свідоме

ставлення людини до інших людей, до суспільства, до норм суспільної моралі [6, с. 438].

Кожна людина, на його думку, повинна бути справжньою особистістю, котра постійно творить себе, свій унікальний психічний, душевний, духовний світ. Своєю активністю і наполегливістю, сміливістю і стійкістю вона буде вчинкове середовище для інших людей, знайомих і незнайомих. Вчинкове коло гідності і небуденності, добра й краси повинно надійно підтримувати і зігрівати людину на нелегких земних шляхах. Вчений правомірно наполягав на тому, що вчинок потрібно виховувати тільки вчинком і, бажано, моральним вчинком, котрий один спроможний створити ланцюжок моральних вчинків, добрих, по-справжньому красивих та привабливих, що призведуть до постання цілісного психічного світу людини, моральної поведінки особистості. Процес самотворення індивідом як суб'єктом яскравого світу власної психіки захоплює уяву людини.

На думку М.М. Бахтіна, людина несе велику відповідальність за власні вчинки, повинна зробити вибір і зайняти своє єдине місце у бутті, стояти в центрі життя, де суб'єкт владно впливає на світ, а світ – на нього. Неповторне людське життя – моральний вчинок вищого гатунку з боку природи і Творця.

Дослідник правомірно зауважує: “Кожна думка моя з її змістом є мій індивідуально відповідальний вчинок, один з учинків, з яких складається все моє одиничне життя, як суцільне вчинення, бо все життя в цілому може бути розглянуте як деякий складний вчинок: я вчиняю всім своїм життям, кожний окремих акт і переживання є моментом мого життя-вчинення” [1, с. 83].

В.А. Роменець доводить, що “вчинок у його психологічній структурі виступає безпосереднім “механізмом” моральної творчості” [5, с. 193].

В “Основах психології” читаємо: “Отже, саме вчинок є найсуттєвішим, найглибіннішим осередком психічного в широкому розумінні цього слова, що знімає в собі і суб'єктне, і суб'єктивне в їх різноманітних формах прояву людського в людині” [4, с. 164].

Вчинок, на думку О.М.Ткаченка, становить унікальне явище серед інших психічних феноменів, тому що являє собою єдність мотиваційної, регулятивної, пізнавальної сторони психіки особистості, де цілісність та “елементарність” є центральними категоріями психічного життя особистості.

В.О.Татенко слушно зауважує, що онтологічне узагальнення феноменів вчинковості наближає нас до розуміння людського життя як вчинку, як процесу свідомого, відповідального творення

індивідом свого життєвого світу і себе в ньому за законами істини, добра, любові й краси. Життя як учинок може відбутися лише за умови, що кожний його прояв, кожний вольовий акт, кожне переживання, кожна думка кінець кінцем будуть формою реалізації вчинкового принципу. В онтогенетичному світі постають: вчинок зачаття і вчинок народження, вчинок самоствердження, вчинок самовизначення, вчинок самовивільнення, вчинок самоздійснення, вчинок самозвітування, вчинок умирання [4].

Т.М.Титаренко, Т.С.Кириленко [4] запропонували таку класифікацію моральних вчинків: вчинок буденності, вчинок істини, вчинок краси, вчинок добра, вчинок екзистенції, вчинок самопізнання, вчинок повернення до буденності.

Спираючись на логічну структуру вчинку, В.А.Роменець виділяє такі його модифікації: вчинки розгорнуті та редуковані; ті, що зароджуються, і ті, що відмирають. І при цьому він зауважує, що вчинок можна визначити таким чином: це процес, який залежить від ситуативних та мотиваційних метаморфоз [5, с.196].

А.В.Зосимовський пропонує свою класифікацію різних вчинків, з точки зору оцінки їх моральної цінності [3]. Всі вчинки дітей він умовно поділяє на три групи: моральні, аморальні і морально неоднорідні. До групи моральних вчинків входять власне моральні і так звані репродуктивно-моральні дії. До першої групи належать вчинки, позитивний соціальний зміст яких повністю співпадає з настановами дітей, які спираються на такі високоморальні спонуки, як моральний обов'язок і честь, особиста відповідальність. Це ті дії, які людина здійснює цілком свідомо і вільно, згідно зі своїми внутрішніми переконаннями і потребами. До другої групи моральних дій (репродуктивно-моральних) входять ті суспільно правильні вчинки, які, хоч і здійснюються свідомо і добровільно, згідно з особистим вибором людини, але не визначаються достатньо глибокою усвідомленістю і твердою позицією дитини щодо неї. При цьому їх спонукають і регулюють не особисті її переконання, а репродуктивно засвоєні нею моральні погляди і зразки поведінки оточуючих. Основними різновидами репродуктивних моральних дій є наслідувально-конформні, навіювальні (сугестивні) і бездумно-звичні. Перший різновид вчинків – це “копіюючі” моральні дії за наочним зразком. Другий – дії, які викликані силою впливу окремих людей, що навіюється, на дитину; третій характеризується механічним дотримуванням раніше засвоєним поведінковим зразком.

Розглянутій групі моральних вчинків протистає група аморальних дій, які поділяються на власне аморальні і репродуктивно-

аморальні. Перші є антиподом власне моральних вчинків, їх негативний соціальний смисл відповідає змісту внутрішніх настанов дитини. Підгрупу репродуктивно-аморальних вчинків укладають необдумані, малосамостійні та несамостійні вчинки, які здійснюються під впливом незадовільних умов середовища. Вони також поділяються на наслідувально-конформні, сугестивні та бездумно-звичні. Перші є результатом прямого запозичення дітьми різноманітних негативних прикладів і, перш за все, недобрих вчинків людей, що спілкуються з ними, персонажів літературних творів, героїв кіно. Другі виникають внаслідок зовнішнього підбурювання та спонуки до будь-якої непривабливої дії і спираються при цьому на піддатливість дитини впливу морально непорядних людей.

Треті – це бездумно звичне відтворення вихованцем раніше засвоєних ним непривабливих звичаїв та манер.

Групу морально неоднорідних вчинків складають дії, об'єктивний і особистісний смисл яких знаходяться в конфлікті і дисгармонії. Дана група вчинків складається з двох підгруп. До першої, що має назву зовнішніх моральних вчинків, належать загалом позитивні дії, але за глибинним внутрішнім, мотиваційним змістом вони не виявляються такими. Це дії морально невірні, які поділяються за своїм суб'єктивним змістом на дії двоякого роду: захисно-оберігаючі та корисні. Захисно-оберігаючі дії дитина чинить із побоювання отримати певну неприємність та заборону. Корисні – це дії, що можуть допомогти дітям здійснити деякі суто індивідуальні бажання, наміри, інтереси, потреби, мрії. При цьому оцінка цих дій не повинна бути беззастережно негативною, бо для деяких педагогічно занедбаних школярів зовнішні моральні дії є необхідним ланцюгом від морально неповноцінної, негативною до морально повноцінної, позитивної поведінки у суспільстві.

Другою підгрупою морально неоднорідних вчинків є підгрупа зовнішні аморальних вчинків, негативних за їх зовнішнім проявом, але позбавлених недобрих намірів. До цієї підгрупи традиційно відносять аморальні вчинки за незнанням, ненавмисні та афективні вчинки. Такі вчинки не мають навмисного негативного змісту, що здійснюються в процесі складного морального розвитку особистості у пізнанні навколишнього середовища. Діти здійснюють дані вчинки, коли приховують погані вчинки своїх ближніх, дорослих і однолітків.

Афективні вчинки породжуються сильним нервово-психічним збудженням дитини. Вони виникають внаслідок несподіваних, психогенних травм: страх, уражене самолюбство, образа, ненависть. Ненавмисні дії – це немотивовані вчинки, які породжені поза

волею дитини різними випадковими неприємними вадами і збігом обставин. Це трапляється, коли дитина ненавмисно розбиває вікно, травмує однолітка, хоча за це вона повинна нести відповідальність.

Моральна оцінка вчинку завжди повинна виходити з точного знання факту вчинку, точно відображати його морально-об'єктивний і особистісний (суб'єктивно-психологічний) зміст. На нашу думку, лише в цьому випадку може бути забезпечена всебічна і об'єктивна моральна оцінка вчинку. Правильна оцінка вчинку неодмінно викликає позитивні емоції учнів, в той час, як неправильна оцінка – негативні емоції.

В.Василенко [2] у межах розгалуженого і потужного світу атомарних учинків виділяє чотири основних типи, поклавши в основу своєї класифікації розходження цінності вчинку щодо інших членів даного суспільства, його альтероцентричної цінності, і для самого морально-діяльного суб'єкта, його егоцентричної цінності.

До першого типу належать вчинки, що мають позитивну, альтероцентричну і егоцентричну цінності. На жаль, у психологічній літературі ще недостатньо часто зустрічаються спроби глибинного аналізу моральних дій такого роду, вивчення об'єктивних передумов їх здійснення, значення наслідків моральних або аморальних учинків в поведінці окремих (як звичайних, так і видатних) особистостей, різноманітних соціальних груп, класів і прошарків в умовах різних суспільно-економічних формацій. Виправданням і поясненням цьому може служити їхня відносна рідкість. Як правило, далеко не у всіх життєвих випадках і ситуаціях виявляється можливим поряд з іншими альтернативами такий спосіб дії, що неодмінно був би позитивно прийнятним і для адресата і для самого діючого суб'єкта. Але найчастіше буває так, що в більшості життєвих ситуацій він і цілком можливий, і вкрай необхідний. В області міжособистісних відносин ближче усього до нього підходить безкорислива дружба – моральне відношення, у межах якої сам по собі акт спілкування, з якого б боку він не виходив і не планувався, неодмінно доставляє благо, радість і задоволення всім його учасникам. При цьому не потрібно нової дії, що окремо винагороджувала б тих, хто залишається на початку в програмі. Безкорисливість і альтруїзм дружби об'єднує в собі всю глибину – онтологічну і гносеологічну – цього великого поняття. В усіх інших відносинах немає у світі нічого більш корисного, привабливого і коштовного, ніж безкорислива дружба.

Другий тип учинків – клас альтруїстичних дій, ціннісна структура яких характеризується тим, що альтероцентрична

цінність у них позитивна, егоцентрична – негативна. Часто буває так, що іншим людям морально-діяльний суб'єкт робить добро і благо, собі ж часто безпосередньо заподіює визначене, і досить відчутне, зло. Робить деякий збиток собі внаслідок неминучої в даних життєвих обставинах втрати часу, марної витрати значних фізичних і духовних ресурсів і зусиль. Здійснює вчинки відчуження конче потрібного і цінного в даний момент предмета, з ризиком для свого здоров'я, а іноді і життя, можливого погіршення перспектив просування по службових сходинках. Найбільш яскравими і повчальними прикладами альтруїстичних за своєю природою, позбавлених якої-небудь безпосередньої вигоди для самого суб'єкта, вчинків є численні і різноманітні види одноразових безкоштовних послуг, надання необхідної допомоги випадково потрапившим у біду людям, щира турбота про старих, немічних, дітей-сиріт і безневинно потерпілих.

Учинки третього типу найбільш відомі як егоїстичні. Вони мають позитивну егоцентричну цінність і негативну – альтероцентричну. В даній життєвій ситуації суб'єкт для себе безпосередньо найчастіше має користь, іншим постійно і наполегливо прагне заподіяти неприємності і зло.

Четвертий тип учинків, як і попередні, логічно ідеалізований, можна назвати безрозсудними діями. Вони мають негативну альтероцентричну і негативну егоцентричну цінності. У повсякденних життєвих обставинах найчастіше нічим не спровоковані з протилежного боку і не приносять ніякої відчутної користі самому суб'єкту дії. Жорстокість, підлість і насильство – найбільш характерний і виразний приклад безрозсудних учинків, що спостерігаються часто у виді немотивованої злочинності в підлітковому віці та рецидивної злочинності в зрілому віці. Варто помітити, що, крім безрозсудних у буквальному значенні слова вчинків, сюди необхідно віднести і всі різновиди так званих нещасливих випадків, тому що в більшості випадків їхні наслідки в принципі були доступні свідомості і контролю діючого в цих обставинах суб'єкта і повинні бути поставлені йому в провину, навіть у тому випадку, якщо він виявився сам серед потерпілих. Варто зауважити, що в даній класифікації жоден з виділених типів учинків не може бути беззастережно і категорично віднесений до морально цінного чи морально неповноцінного. Слід зазначити, що сам по собі розподіл на позитивне і негативне без конкретного і глибинного аналізу моральної діяльності їхніх адресатів, без детального аналізу якісних і кількісних параметрів ціннісної структури даного вчинку, ще недостатній для визначення со-

ціальної значимості конкретного вчинку і його морально-гуманістичного змісту. Дана суто формальна класифікація вчинків стає значимою і науково вірогідною лише тоді, коли вона наповнюється змістом у міру того, коли суспільство бере до уваги соціальну природу адресатів (коли, кому саме, яким соціальним групам, стратам і класам учинок приносить цілеспрямовану і значну користь і в якому розмірі, кому він заподіює неприємності і шкоду, з якою метою й інтенсивністю). При цьому необхідно зазначити, що дана класифікація вчинків дозволяє значною мірою уникнути досить спрощеного і поверхневого дихотомічного розподілу моральних учинків на егоцентричні й альтруїстичні, з яких перші завжди беззастережно і твердо ототожнюються з дурними вчинками, а другі – з добрими.

Одноактні альтруїстичні дії: героїчне поводження при порятунку інших людей чи їхнього майна, безкорисна допомога і підтримка ближніх є морально добрими, у силу гармонійного сполучення і високого ступеня інтеграції інтересів більшості членів суспільства. Сама людина, що здійснює добрі дії, має значний збиток, але він не йде ні в яке порівняння з тим добром, що отримують як окремі люди, так і суспільство в цілому. Але іноді зустрічаються деякі випадки, коли людина, що здійснює добрі вчинки, приносить чималий збиток собі і суспільству, а принесена нею користь порівняно незначна. В даному випадку, зроблену альтруїстичну дію, необхідно визначити як соціально недоцільну і морально збиткову (безрозсудний батьківський альтруїзм).

Надзвичайно важлива у згаданому сенсі ціннісна структура взаємного обміну вчинками, звичайно, глибоко моральними, що відбуваються в безупинному потоці життя. Вони створюють складний і цілісний часово-просторовий континуум, і складають багатоактний моральний учинок, який невпинно і наполегливо здійснює людство на протязі своєї тисячолітньої та багатостраждальної історії. Складна і розгалужена моральна дія складається з двох і більше взаємоадресованих учинків. Дані відношення завдяки наявності у сторін стійких критеріїв вибору, твердого прагнення до задоволення властивих їм потреб, незмінно породжують визначену логіку моральних відносин і саму структуру морального вчинку, внутрішній закон моральної взаємодії і взаємозбагачення. При цьому, вчинок визначеного типу, однієї ціннісної структури найчастіше не просто викликає відповідну дію іншого суб'єкта, але й накладає визначені характерні риси на його ціннісну структуру, багато в чому визначає інтенсивність, особливості і характер складових його компонентів. Аналіз ціннісної

структури моральних учинків вимагає спеціального дослідження, і воно повинно проводитися з різним ступенем деталізації, на різному рівні абстракції. Найпростішим і доступнішим буде той рівень, при якому в першу чергу аналізуються альтероцентричні цінності взаємоадресованих учинків, і в даному випадку кількість вчинків строго обмежується двома – ініціативним і відповідним. На цьому рівні виділяються чотири типи вчинків: на добро відповідають добром; на зло відповідають злом; на зло відповідають добром; на добро відповідають злом.

Перший тип учинків характерний для міцної дружби і співробітництва; другий – непримиренної ворожнечі; третій найчастіше називають непротивленням злу насильством; четвертий визначають як підлість і невдячність. Такий схематичний аналіз моральних вчинків і відносин як чисто практичної об'єктивно-реальної сторони моралі дозволяє по новому проаналізувати функції моральної свідомості. Діяльність моральної свідомості безпосередньо пов'язана з виявленням і перетворенням ціннісної структури моральних відносин, що складаються з взаємних учинків, ціннісної структури відносин людини з іншими людьми і навколишнім світом. Загальним типом ціннісної структури реальних вчинків у сфері моральної свідомості відповідають загальні принципи морального вибору. Принципи егоїзму: тверда настанова на власну вигоду всіма доступними засобами при ігноруванні інтересів інших людей. Принцип альтруїзму: непохитна настанова на здійснення блага іншим людям при ігноруванні власного. Принцип гармонійного сполучення: спостерігається рівновага, ціннісна еквівалентність взаємних послуг, тверде прагнення робити іншим теж у ціннісному відношенні, що вони зробили тобі. Принцип загального блага: свідомо орієнтація людини на досягнення сукупного суспільного блага з обов'язковим входженням у це благо як її невід'ємної частини, блага даної людини у визначеній життєвій ситуації.

Нами було проведено дослідження, в якому взяли участь 553 учня 7 – 10 років: 1 клас – 181, 2 клас – 185, 3 клас – 187 учнів. На початку констатуючого експерименту визначено місце морального вчинку в життєвому просторі молодшого школяра.

В дослідженні ми поставили за мету вивчення генези морального вчинку та його ролі в життєвому просторі молодшого школяра. Нами було запропоновано низку питань:

1. Чи здійснюєте Ви добрі вчинки? (необхідно підкреслити):
а) часто; б) не дуже часто; в) рідко; г) зовсім не здійснюю.
2. Які моральні вчинки Ви здійснюєте? (підкреслити):

а) завжди говорите правду; б) виявляєте доброзичливість до оточуючих; в) виявляєте повагу до старших; г) виявляєте прихильність до оточуючих; д) буваєте щирими; е) буваєте дисциплінованими; ж) ніколи не було спроб фізичного пресінгу щодо оточуючих людей; з) інші моральні вчинки (перерахувати).

3. Що спонукає Вас:

а) бути правдивими; б) бути уважними до вчителів; в) бути доброзичливими до однолітків; г) бути прихильними до батьків; д) виявляти повагу до старших; е) бути щирим; ж) бути дисциплінованими; з) захищати молодших; і) не робити спроб фізичного пресінгу у відношенні до дорослих та однолітків.

4. Після здійснення добрих учинків Ви відчуваєте (підкреслити):

а) гордість; б) почуття поваги; в) сумління; г) нічого не відчуваєте.

5. Здійснюючи добрі вчинки, Ви (підкреслити):

а) знаєте , що робите добре; б) не знаєте , що робите добре; в) вважаєте, що вчиняєте правильно; г) вважаєте, що дієте неправильно.

6. Чи хвалять Вас за добрі вчинки? (підкреслити):

а) так; б) ні.

7. З боку кого Ви частіше всього одержуєте вдячність і повагу, як часто це буває у Вашому житті? (назвати)

Далі ми з'ясовували, яке місце займає моральний вчинок в життєвому просторі молодших школярів.

Серед мотивів моральних вчинків, учні виділили ті, що домінують у навчальній діяльності та в їхньому повсякденному житті: 1 клас – щоб мене не лаяли та не ображали дорослі; 2 клас – щоб мої дії схвалили однолітки, дорослі; 3 клас – щоб мої дії принесли користь учням нашого класу.

Після здійснення морального вчинку виділився цілий спектр почуттів, де домінували: 1 клас – почуття поваги; 2 клас – гордість; 3 клас – сумління.

Опитувані учні продемонстрували різний рівень розуміння виконаних ними моральних вчинків: 1 клас – не знаю, що роблю добре; 2 клас – знаю, що роблю добре; 3 клас – вважаю, що роблю правильно.

Учні відповіли, що за виконання моральних вчинків: у 1 класі – їм нерідко дякують батьки, вчителі, дорослі; у 2 класі – їх часто хвалять дорослі, однолітки, друзі; у 3 класі – їм дуже часто дякують дорослі, однолітки і всі оточуючі, навіть незнайомі, особливо літні жінки. Дослідження показало, що на здійснення морального вчинку молодшими школярами впливає емоційний стан учня,

рівень осмислення своїх дій, реакція на це оточуючих: близьких, батьків, вчителів, однолітків, друзів, малознайомих та незнайомих людей.

Висновки. Життєвий простір молодшого школяра, його непересічний вчинковий світ відіграють ключову роль в духовному становленні особистості. Перспектива дослідження – вивчення онтологічного простору морального вчинку старшокласника.

Список використаних джерел

1. Бахтин М.М. К философии поступка / М.М.Бахтин // Философия и социология науки и техники: [Ежегодник, 1984 – 1985]. – М.: Наука, 1986. – С. 80 – 160.
2. Василенко В. Диалектика нравственной практики и нравственного сознания / В.Василенко // Проблемы нравственного воспитания. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1977. – С.52 – 90.
3. Зосимовский А.В. Формирование общественной направленности личности в школьном возрасте / А.В.Зосимовский. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 198 с.
4. Основи психології: [Підручник; за заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – 4-те вид., стереотип.]. – К.: Либідь, 1999. – 632 с.
5. Роменець В.А. Психологія творчості: [Навч.посібник. – 2 – ге вид., доп.] / В.А.Роменець. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 720 с.

The system of moral actions in the life-space of a personality was considered in the article. Different classifications of the moral deeds were represented. Psychological nature, essence and characteristic peculiarities of the moral actions, their ontological and gnosiological depth and their immersion into human existence, key place in the life activity of a personality are also characterized.

Key words: action, deed, moral action, system, classification, type, modification, altruism, life space, personality.

Отримано: 14.03.2012 р.